

Finn Frandsen

Voltaire og Den filosofiske Ordbog

Voltaire som emblem og vulgarisator

“Kun få mennesker gør sig for alvor klare forestillinger om, hvad et menneske er. Bønderne i en del af Europa forestiller sig næppe vor art som andet end tobenede dyr med en gråbrun hud og evne til at ytre sig i ord; dyr, som dyrker jorden og uden at vide hvorfor, erlægger visse skatter til et andet dyr, som de kalder konge, tager så meget som muligt for deres produkter og samles visse dage om året for at synge bønner på et sprog, de ikke forstår”

Voltaire: *Traité de métaphysique*

“Kan man da aldrig få denne mand til at tie?”, skal en udmattet Ludvig den 15. have sagt, da Voltaire i 1764 havde udgivet sin *Dictionnaire philosophique*.

“Man arresterer da ikke Voltaire”, skal den franske præsident Charles de Gaulle ligeledes have udbrudt, da man i 1960 ville arrestere Jean-Paul Sartre, fordi han var medunderskriver af det såkaldte “Manifest fra de 121”.

Imellem disse to berømte udtalelser ligger ikke alene to hundrede år; der ligger også en transformation af et menneske – den franske oplysningsfilosof Voltaire – der fra at være en *homme de lettres* på lige fod med andre forfattere og tænkere i det 18. århundrede som Diderot, d’Alembert og Rousseau bliver til et kulturelt *emblem* – et emblem på den franske republikanske identitet og på den franske intellektuelle. Og som sådan opfatter vi vel også i dag Voltaire: som forfatteren Voltaire (*Zadig*, 1747 eller *Candide*, 1759), som historikeren Voltaire (*Le siècle de Louis XIV*, 1751) eller som filosofen Voltaire (selv om vi har glemt titlerne på hans filosofiske værker), men især som den intellektuelle Voltaire, som den, der blev sat i Bastillen på grund af sine satiriske digte mod rigsforstanderen, som den, der greb ind i sagen om den henrettede franske hu-

guenot Jean Calas, som den, der måtte drage i eksil i England, i Preussen og i Schweiz, og som den, der smedede det kirkefjendske udtryk: *Ecrasons l'in-fâme*. Kort sagt som en person, der mere vil blive husket for sine handlinger end for sine skrifter.

Måske er det den pris, den engagerede forfatter og filosof må betale i forhold til sin eftertid. Fordi hans skrifter netop får deres liv fra handlingerne. Og hvem ved! Måske vil også Sartre om to hundrede år have undergået den samme transformationsproces: de store filosofiske værker *Væren og intet* og *Kritik af den dialektiske fornuft* vil være glemt, tilbage vil kun være et par litterære klassikere som *Kvalme* og *Muren* samt selvfølgelig legenden om en stor intellektuel, som var i pagt med sin tid.

*

Som alle andre filosoffer levede, tænkte, skrev og døde Voltaire. Den første og den sidste begivenhed er der ikke meget at sige om. Voltaire – eller som han egentlig hed: François-Marie Arouet – blev født den 21. november 1694 i Paris. Samme Voltaire døde 84 år senere, den 30. maj 1778. Allerede da havde han fået status af en verdslig helgen, hvis jordiske rester i 1791 blev overført til Pantheon i Paris under stor pomp og pragt.

Er der ikke meget at sige om den første og den sidste begivenhed i Voltaires liv, er der til gengæld en hel del at sige om de to midterste, hans tanker og skrifter. Voltaire skrev inden for stort set alle genrer, teaterstykker, romaner, episke og satiriske digte, dialoger, filosofiske og historiske afhandlinger, og den tekstkritiske Oxford-udgave af hans samlede værker vil komme til at fylde ikke mindre end 150 bind. Endnu et slående lighedspunkt med Sartre: Voltaire var en af det 18. århundredes største skrivekugler.

Ingen af de filosofiske værker, han skrev, udmærker sig dog ved nogen større originalitet. Voltaire var nemlig først og fremmest vulgarisator, og den filosofi, han formidlede, var fremfor alt den britiske empirisme. I 1726 udfordrer Voltaire et medlem af en berømt fransk adelsfamilie til duel. Han bliver arresteret og ført til Bastillen, som han dog forlader nogle få dage efter med ordre om at drage så langt bort fra Paris som muligt. Turen går til England, hvor han bliver de næste to år. Det er i denne periode, at Voltaire tilegner sig sin anglofili, og at han begynder at skrive sine *Lettres philosophiques*, der dog først udkommer i 1734. Disse "filosofiske" eller "engelske" breve kan ikke mindst læses som én stor hyldest til næsten alt, hvad der går for sig på "Fornuftens ø". Filosofisk set går hyldesten til Locke og til Newton. I det 13. Brev beskriver Voltaire filo-

sofiens historie som en fejltagelsernes historie hvad angår spørgsmålet om menneskets sjæl. Om Descartes siger han:

“Vores Descartes, født for at opdage antikkens fejl, men blot for at erstatte dem med sine egne, og drevet af denne systematiske ånd, der blænder de største mennesker, forestillede sig at have bevist, at sjælen var det samme som tanken, ligesom materien ifølge ham er det samme som det udstrakte; han hævdede, at man altid tænker, og at sjælen ankommer i legemet udstyret med alle metafysiske begreber, med viden om Gud, rummet og det uendelige, i besiddelse af alle abstrakte ideer og fyldt med smukke kundskaber, som den ulykkeligvis glemmer, idet den forlader sin moders mave.”

Først med Locke holder fejltagelserne op:

“Efter at så mange ræsonnører havde fortalt sjælens roman, kom en viis mand, der beskedent fortalte dens historie. Locke har forklaret den menneskelige fornuft for mennesket, ligesom en fremragende anatom forklarer alle drivfjedrene i det menneskelige legeme. Han tager overalt fysikkens fakkeltil hjælp; han vover undertiden at tale bekræftende, men han vover også at tvivle; i stedet for på én gang at definere alt det, vi ikke ved, undersøger han skridt for skridt det, vi ønsker at erkende [...]”

“Jeg overlader, siger han, til dem, som ved mere om det end mig, at diskutere, om vores sjæl eksisterer før eller efter vores legemes bygning; men jeg tilstår, at det er blevet min lod at få en af disse grove og plumpe sjæle, der ikke tænker hele tiden, og jeg har endda den ulykke, at jeg ikke kan forstå, hvorfor det er mere nødvendigt for sjælen altid at tænke end det er for kroppen altid at være i bevægelse.”

Hvad angår mig selv, så bryster jeg mig af at være lige så dum som Locke på dette punkt. Ingen vil nogensinde få mig til at tro, at jeg altid tænker; og jeg føler mig ikke mere disponeret end ham til at forestille mig, at jeg blot nogle få uger efter min undfangelse var en meget lærd sjæl, der vidste tusindvis af ting, som jeg så glemte ved min fødsel.”

(Treizième lettre. Sur M. Locke)

I Frankrig vækker *Lettres philosophiques* straks opstandelse. Retten i Paris dømmes værket til at blive revet itu og brændt, og Voltaire må hurtigt flygte til Lorraine, hvor han opholder sig de næste ti år.

Voltaire er altså først og fremmest de "andre filosofers mand", ikke Pascals, Descartes' eller Leibniz' mand, men Lockes og Newtons. Skulle man endelig pege på et originalt træk ved Voltaires filosofiske skrifter, og det er samtidig et træk, som stadig gør ham værd at læse, så må det være hans allestedsnærværende *ironi*.

Filosofisk Ordbog

"Jeg gad vide, hvilke ulykker en bog, der koster 100 daler, skulle kunne volde. Værker på 20 foliobind laver aldrig revolution; det er de små håndterlige bøger til 30 sous, der er at frygte. Hvis evangeliet havde kostet 1200 sestersier, ville den kristne religion aldrig være blevet indstiftet."

Voltaire i et brev til d'Alembert

Det er ikke nogen hemmelighed, at vi lever i en encyklopædisk tid. Det samme gjorde Voltaire, men forskellen mellem de leksika og ordbøger, der udkom på hans tid, og tilsvarende værker, som kommer i dag, er ikke alene øjnefaldende; den er også tankevækkende.

I 1994 udkom først *Brøndums Encyklopædi* og kort efter fulgte det første bind af den længe ventede *Store Danske Encyklopædi*, hvis udgivelse først vil være afsluttet efter år 2000. Inden da var endnu en ny udgave af det populære *Lademanns Leksikon* blevet sendt ud til boghandlerne på lige fod med mindre opslagsværker som f.eks. *Gads Lille Leksikon* og *Emneleksikon Basis*. Ser vi bort fra *Brøndums Encyklopædi*, der må betragtes som enten en alternativ encyklopædi eller en anti-encyklopædi, bygger disse værker på samme grundlæggende forestilling: de nationale eksperter formidler af en epokes samlede viden til folket. Denne forestilling er uden tvivl en arv fra Oplysningstiden – viden gør os oplyste, den skaber fremskridt osv. – men dens kontekst er i dag en helt anden. Den moderne encyklopædiske viden er karakteriseret ved to ting. For det første er den jo nyttig, og ved nytte kan man forstå såvel uddannelser i folkeskole og på universitet og det almindelige hverdagsbehov for information som Trivial Pursuit og Kvit eller Dobbelt. Og for det andet er den *ufarlig*. Den vælter ingen regeringer, den truer ingen racisme, den giver ingen oplysning, som får konsekvenser. Har Oplysningen i virkeligheden sejret ad helvede til?

Og er det grunden til, at anmeldelser af nutidens encyklopædier begrænser sig til stående ovationer eller en langtrukken diskussion af valget af medium: skal de være på papir eller på diskette?

I det 18. århundrede var der en helt anden tradition for at udgive farlige bøger. Allerede i slutningen af det 17. århundrede og begyndelsen af det følgende var der i Frankrig blevet udgivet en række håndbøger som Richelets *Dictionnaire français contenant les mots et les choses* (1680), Furetières *Dictionnaire universel* (1690) eller Thomas Corneilles *Dictionnaire universel géographique et historique* (1708). Det afgørende nybrud sker med den franske filosof Pierre Bayles store 4-binds leksikon: *Dictionnaire historique et critique* (1695-1697), der lægger en ny linje for denne slags værker: den *kritiske* encyklopædi, som i den gryende oplysningsfilosofis ånd retter skytset mod forstenede dogmer og traditioner, mod kongemagt og kirke. Denne nye måde at skrive leksika og ordbøger på når sit velkendte højdepunkt med Diderot og d'Alemberts *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, der udkommer i årene 1751-1772.

Hvorfor denne forskel mellem encyklopædierne fra det 18. og det 20. århundrede? I indledningen til sin udgave af Voltaires *Dictionnaire philosophique* forsøger Béatrice Didier at forklare, hvorfor denne slags værker bliver populære på bestemte historiske tidspunkter: "Ordbogen modsvarer på én gang et ønske om universalitet og umuligheden af at opstille et hierarki af værdier. Det vil sige, at den blomstrer op i epoker, hvor behovet for at gøre status over kundskaberne kommer til udtryk, uden at man kan fremsætte et enhedsligt og sammenhængende filosofisk og metafysisk system". Encyklopædierne skulle med andre ord netop myldre frem i perioder præget af store kulturelle omvæltninger og deraf følgende uoverskuelighed: i det 18. århundrede er det kritikken af kongemagtens og den katolske kirkes suverænitet, mens det i det 20. århundrede må være den "postmoderne betingelse".

Voltaires eget bidrag til den encyklopædiske bølge i det 18. århundrede er langt mere omfattende, end man umiddelbart skulle tro. Udover de artikler, som han forfattede til Diderot og D'Alemberts *Encyclopédie*, skrev han selv en *Dictionnaire philosophique*. Desuden skrev og redigerede han et værk med titlen *Questions sur l'Encyclopédie* (9 bind udgivet fra 1770 til 1772 med teksterne i alfabetisk orden) samt en række artikler til Det franske Akademis ordbog. Han efterlod sig endvidere et manuskript med titlen *Opinion en Alphabet*.

Af disse encyklopædiske tekster, skrevet af Voltaire selv, er hans egen filosofiske ordbog så absolut den mest omfattende og den mest interessante. Den udkom i Geneve i 1764 – et par måneder før Voltaire selv fyldte 70 – under den

underfundige titel *Dictionnaire philosophique portatif*, hvad der vel i dag bedst kan oversættes med "bærbar filosofisk ordbog". I sin første udgave omfattede værket 73 artikler, men allerede i 1765, i 1767 og i 1769 udkommer der forøgede udgaver med nye artikler om f.eks. *Arvesynden*, *Dogmer*, *Gartnerens katekismus*, *Jesu Guddommelighed*, *Ret og Uret*, *Sund sans* og *Tænkefrihed*.

Samtiden opfattede tydeligvis Voltaires *Dictionnaire philosophique* som en farlig publikation, og som sådan var den også ment fra Voltaires side. Allerede samme år, som værket blev udgivet, forsøgte byrådet i Geneve at forhindre, at ordbogen kom i cirkulation, og den blev samtidig dømt til at blive brændt foran byens rådhus. Året efter skete det samme i Paris, alt imens bogen blev sat på index i pavens Rom. I 1766 fandt man hos en ung adelsmand, le chevalier de La Barre, der var kendt for sin ugudelighed og blasfemiske holdning, et eksemplar af Voltaires *Dictionnaire philosophique*. Den unge mand blev tortureret og halshugget foran kirkens våbenhus, mens man rev ordbogen itu og brændte den på hans legeme. En abbed ved navn Chaudon udgav desuden en *Dictionnaire anti-philosophique* som svar på Voltaires ordbog.

Det følgende uddrag er oversat fra Voltaire: *Dictionnaire philosophique. Présentation, notes et annexes Béatrice Didier*. Paris: Collection de l'Imprimerie nationale (1994). Denne udgave bygger på den 6. forøgede udgave fra 1769, som Voltaire udgav i to bind under titlen *La raison par alphabet*. Det er også fra denne udgave, at Leif Nedergaard har udvalgt og oversat til Voltaire: *Alfabetisk fornuft. 30 artikler fra Filosofisk Haand-Ordbog*. København: Steen Haselbalchs forlag (1956). Alle de her oversatte artikler – inklusive forordet – har dog ikke tidligere været offentliggjort på dansk.

Voltaire i Bastillen